

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ

ЧЕРНИК Наталія Степанівна - викладач кафедри церковно-канонічних і державно-правових дисциплін Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького

УДК 340.12

В статті розглядаються питання становлення і истоков філософсько-правової думки на території України. Проаналізовані особливості української філософської позиції і вклад українських філософів, соціальних мислителів і громадсько-політичних діячів у розробку загальної проблематики філософсько-правових ідей.

Ключові слова: філософія права, українська філософсько-правова думка, В. Мономах, Г. Сковорода, П. Юркевич, М. Драгоманов, І. Франко, Б. Кістяківський, М. Грушевський.

Постановка проблеми

Дослідження витоків української філософсько-правової думки дозволить повніше висвітлити окремі прогалини вітчизняної філософської спадщини та зрозуміти значення праць українських філософів для формування національної філософсько-правової традиції.

Аналіз останніх досліджень

Важливі питання дослідження української філософсько-правової думки в різні часи в своїх працях висвітлювали такі відомі вітчизняні науковці, як В. Андрущенко, О. Бандура, В. Бачинін, А. Єрмоленко, А. Козловський, М. Костицький, С. Максимов, М. Михальченко, Л. Петрова, П. Рабинович, В. Табачковський, О. Хома, Л. Шкляр, В. Ярошевець та ін.

Формування цілей статті (постановка завдання)

Метою написання даної статті є висвітлення та дослідження внеску українських філософів, соціальних мислителів, громадських та політичних діячів у розробку як загальної проблематики філософсько-правових ідей, так і їх конкретних проявів в умовах реальностей України.

Виклад основного матеріалу

Виникнення філософсько-правової думки в Україні історично відноситься до періоду формування першої держави східних слов'ян – Київської Русі. Її витoki ґрунтуються на таких факторах, як виникнення і поширення писемності, християнізація Київської Русі та формування державності. Саме у цей період виникають перші філософсько-правові ідеї, що спочатку мали релігійно-міфологічний, а потім (у зв'язку з прийняттям і поширенням християнства) теологічний характер.

Про перші вітчизняні філософсько-правові ідеї ми дізнаємося з класичних українських писемних першоджерел: «Слова про закон і благодать» Іларіона, «Повісті минулих літ» Нестора, «Руської правди» Ярослава Мудрого, «Повчань» Володимира Мономаха.

Варто відзначити, що роздумуючи про те, якою має бути українська держава і її суспільний устрій, тогочасні мислителі не оминали і правових питань. Вони міркували про права і обов'язки правителів і простих

людей, про взаємовідносини церкви і влади у спільній справі побудови міцної української держави на євангельських засадах. До ключових філософсько-правових ідей того часу слід віднести такі:

- право на державний престол має тільки кровний нащадок князя Володимира;

- князі зобов'язані не порушувати своїх клятв, ні тих, що вони складають один одному, ні тих, що вони складають народу;

- князь має право на необмежену владу, тобто він контролює стільки сфер суспільного і державного життя, скільки дозволяють його розум і сила;

- якщо княжа влада слабка, або князь тривалий час перебуває у походах, то фактичну владу на місцях здійснює віче – слов'янський управлінський орган ще докняжих часів;

- головний обов'язок князя – зберігати могутність держави Київської і єдність її земель;

- князь має право брати участь у церковних справах і призначати священників різних рівнів;

- громада має право брати участь у церковних справах і висловлювати свої побажання щодо призначення церковних настоятелів;

- кожна людина несе особисту відповідальність за свої гріхи перед Богом, а весь народ відповідає перед Богом за справу розбудови нової цивілізації на євангельських засадах;

- до християн як представників нової цивілізації не рекомендувалось застосовувати смертельну кару, незалежно від ступеня вчиненого ними гріха: «не губить жодної душі християнської, ані невинної, ані винної» (В.Мономах);

- будь-яка невільна людина мала право викупитися з неволі (тобто чисте рабство було заборонене), вона також могла бути відпущена з панської ласки;

- згвалтована паном невільна жінка разом з усіма своїми дітьми автоматично отримувала волю після смерті пана;

- воїн, що вступав примусово до княжого війська, отримував там посаду відповідно до реманенту, з яким він йшов з дому [5, с. 72].

Усі ці та інші правові ідеї не входили у життя априорі, часто вони отримували право до дії після глибоких дискусійних аргументацій. Наприклад, одним із найпроблемніших питань було таке: хто має очолювати верховну владу – освячений церквою наставник чи сильний князь, який зумів здобути й утримати владу? Одна й інша позиція мала серйозну когорту своїх теоретиків.

Особливість середньовічних українських правових думок, як і середньовічних західноєвропейських, полягала у так званому безавторстві: думки продукувались у різних освітніх осередках без їх персоніфікації, а потім хтось із найрозумніших представників цих осередків їх підсумовував. І ми, нащадки, аналізуємо думку епохи за підсумовуючими персоналіями.

Загальна особливість української правової думки, як і філософської загалом, як і усієї нашої культури – її здобутки розсіювались поміж іншими культурами і народами, які в умовах української бездержавності привласнювали собі наші етнічні ідеї. Нерідко у правових ідеях українці випереджували навіть сучасну передову Європу. Наприклад, відома Декларація прав народів була озвучена на Американському континенті у 1775 р., коли окремі штати оголосили війну Британській короні, а на своїй батьківщині – Франції – у 1789 р. Тоді як про право українського народу на свою самовизначеність проголосив П.Орлик у своїй Конституції ще у 1710 р.

Інша особливість української філософсько-правової думки полягає у тому, що формувалась вона під особливим кутом зору – кордоцентричним – загальною специфічною українською філософською позицією, коли будь-яке знання, пройшовши всі можливі інстанції людського розуму, переправляється у людське серце, де у формі передчуття, доброго, або недоброго, отримує остаточну перевірку на істинність.

Зачинателем української класичної філософії був Григорій Сковорода. Коротко характеризуючи головні категорії його філософського мислення, варто відзначити, що пов'язані вони із вченням про три світи і дві натури, споріднену працю, ідеал нерівної рівності тощо.

Безпосередньо правові ідеї розкриваються в контексті спорідненої праці та ідеалу нерівної рівності.

На думку Г. Сковороди, споріднена праця – Божий дар кожній людині з метою зробити її щасливою. Цей дар – закон природного людського життя, він не повідомляється через одкровення, а подібно найціннішому скарбові мусить бути знайдений тільки шляхом людських зусиль. Єдиний помічник людини – добрий вчитель, який шляхом розумних запитань може допомогти людині спуститися до глибин її власного серця, щоб відчутти ту роль, яку Бог, як головний режисер світу, відвів їй у розіграній ним історичній драмі людства. Через цю роль людина має шанс прилучитися до Божественного дійства. У глибинах серця вчуваються підказки самого Бога щодо її шляху до щастя [1, с. 138].

Філософські ідеї Григорія Савича засвідчують, що без віднайдені спорідненості не тільки сама людина не здобуде щастя, більше того, вона робитиме нещасливим суспільство. Бо виконувати невластиву працю означає завжди робити щось не так, щось не те. В такий спосіб віднайдена людська спорідненість є умовою і вираженням соціальної справедливості, коли кожен займається своєю справою.

Недбала, нестаранна та безтурботна праця має такі найгірші суспільні наслідки: воїнство перетворюється на розбій, бо воїноює не за ідею, а для свого збагачення; навчання перетворюється у взаємну озлобленість, бо у недбалого вчителя завжди винуваті учні, а у недбалого здобувача знань завжди винуваті вчителі; суддівство перетворюється у хабарництво, бо суддя судить не по провині, а по кількості запропонованих йому грошей.

Ці три типи спорідненості найбільш важливі для суспільної справедливості, бо їх неспорідненість завдає великої шкоди суспільству:

- воїни-розбишаки не притягують до свого вождя, а, навпаки, відштовхують і тим самим дезінтегрують суспільство, замість того, щоб захищати і об'єднувати;

- лжевчителі, покликані допомагати виявляти і розвивати людську спорідне-

ність, натомість заплутують людину у пошуках її природи;

- хабарники-судді роблять суспільство безправним.

Через категорію ідеалу нерівної рівності Г.Сковорода розкриває взаємозв'язок понять «право» і «рівність». Це розкрито у притчі про фонтан: перед фонтаном вічності стоять посудини різної форми і місткості, усі вони повні, і в цьому виражається їх рівність: вміщають стільки, скільки можуть вмістити. Водночас вони і нерівні, бо в кожній своя місткість.

Так і люди. Вони мають право як на рівність, так і на нерівність. У суспільному світі ідеальною є нерівність як спосіб вираження індивідуальності і неповторності. Перед Богом (у духовному світі) ідеальною є всезагальна рівність. Отже, люди мають право на нерівність між собою і рівність перед Богом.

Теоретиком українського кордоцентризму виступав Памфіл Юркевич, який усі правові ідеї виводив не з людського розуму, а, як і Г.Сковорода, з глибин людського серця як найвищої інстанції істини. Він стверджує, що морально зріла людина керується не тільки досягненнями розуму, але потребує й вищого духовного знання.

Сердечна глибина, на думку П.Юркевича, первісна основа людської душі, що дає змогу відрізнити справедливе від несправедливого, добре від недоброго, правове від неправового.

При зустрічі протилежних бажань та інтересів людське серце звертається до вимог справедливості, що вкаже, де і коли її бажання незаконні, де і коли вони суперечать благу ближніх, чи благу загальному.

Найміцнішою умовою встановлення суспільного миру П. Юркевич вважав справедливість. Тому усі суспільні закони мають співвідноситись із критерієм справедливості, а не користі. Правило утилітаризму вимагає визнавати корисним те, що гармонізує діяльність індивіда із загальним благом. Ця правова концепція, на думку П.Юркевича, має недолік, який полягає у тому, що, досягаючи мети, людина отримує не лише користь і задоволення, але й удосконалюється. Тому правова система має спрямовуватися до цієї фундаментальної людської риси і, наче, підтягувати людину до себе.

П. Юркевич знаходить такі антропологічні засади людини як правої істоти: людина може детермінуватися не лише зовнішніми емпіричними чинниками, але й усвідомленням ідей; людина приймає визначені правила, дотримання яких вважається проявом честі і достоїнства [6, с. 76].

Розглядаючи предмет філософії права, П. Юркевич переконує, що він не може обмежуватись позитивним правом. На цьому рівні філософія права виступає як аналітика засад чинного законодавства. Проте людина має судити про те, що таке право не лише на підставі позитивного права, але й на підставі ідеї права, створеної внутрішньо.

Визначний український філософ, публіцист, громадський діяч та історик Михайло Драгоманов, приділяв багато уваги вивченню правових систем минулого. Вважав, що вершина правової культури минулого – Римська правова система, що була розбудована на філософії стоїцизму. На його думку, особливо цінне у цій системі – правова рівність жінок і чоловіків, а також ідея правового космополітизму (права людини на вибір законодавства, яке їй найбільше подобається) [3, с. 98]. Сама ж ідея правового космополітизму була вперше висловлена давньогрецьким філософом Сократом.

Аналізуючи праці М. Драгоманова, слід наголосити, що він виділяв не лише права людей, але й права народів. Найбільше право народу, на його думку, – це право на свою державу із власним типом її устрою. Суспільне життя держави має розвиватися правовим чином через поступальний рух. Революція – не правовий спосіб суспільного розвитку.

Одне з найбільших прав людини – право на створення вільних громад, бо тільки у вільній громаді – вільна людина. Серед інших прав людини – її природні права: право на життя та особисту недоторканість. Призначення позитивного права – закріпити права людини.

Будучи проїнятим ідеями інтернаціоналізму, космополітизму та світової бездержавності, М. Драгоманов мало міркував над тим, яким повинно бути українське право – робив акцент на кращому досвіді світового права.

На світогляд іншого визначного українського вченого, публіциста та громадського діяча Івана Франка, значний вплив мав позитивізм філософії Конта і Спенсера. При цьому, базуючись на досвіді попередників, Іван Якович підходив до вивчення правових проблем з позиції соціалістичного ідеалу суспільної рівності. Звідси витікало, що головне призначення права: забезпечення соціальної справедливості та захист працюючої людини.

На відміну від М. Драгоманова, І. Франко вважав, що права людей можна краще забезпечити, виходячи не з ідеї правового космополітизму, а з ідеї національного права. Саме нація, на його думку, покликана забезпечити правовий розвиток приналежних до неї людей.

Крім цього, І. Франко у своїх працях шукав причин виникнення правової нерівності. Стверджував, що вона, у кінцевому рахунку, зумовлена виникненням держави. Саме з появою держави, люди почали розпадатись на окремі верстви з різними правовими статусами. У свою чергу, держава теж мала свою причину – війни між племенами. Отже, причина правової нерівності – війна.

Перші правителі – військова знать, саме вони почали розподіляти права у суспільстві. На його думку, можливі такі варіанти розподілу прав: військова знать забирає усі права собі (тиранія), тоді настає регрес духовного розвитку та економічного поступу суспільства, зразок – доба середньовіччя; або ж військова знать ділиться частиною прав з народом, тоді настає загальний суспільний прогрес [4, с. 56].

Проте дійсним правовим суспільством є таке, у якому не завойовник ділиться правами з народом, а народ сам вирішує, які у нього права, у тому числі і питання розподілу прав з тим, хто буде стояти на чолі народу.

За будь-яких умов у правовому суспільстві під протекцію прав народу потрапляють питання релігії, моралі, внутрішнього устрою держави та дотичні до них.

Так, І. Франко у своїх працях виражав правові сподівання сучасних йому українців на власну державу та свої права у ній.

В Україні особливою популярністю користувалась історична школа, філософсько-правові ідеї якої розвивав Михайло Володимирський-Буданов, пізніше Богдан Кістяківський. Вони стверджували, що право є результатом розвитку народної свідомості.

Зокрема, М.Володимирський-Буданов у свої працях переконував, що в Україні право споконвічно втілювалось у звичаях і тільки з появою професійних юристів було виписане у правовій формі – законах. На його думку, право і закон – не одне і те ж. Право – живе, природне. Закон обумовлений законодавцем: як виписе, так і буде. Між звичаєм, як втіленням права і законом, на його думку відбувається вічна боротьба. Власне ця боротьба і є історія права.

Інший український правознавець, громадський діяч та філософ Богдан Кістяківський доводив, що право – особливий духовний феномен суспільства, який вбирає у себе свідомі індивідуальні зусилля, а історія – похідна реальність від правосвідомості народів. На його думку, щоб суспільство мало своє майбутнє, необхідно вивчати правову свідомість даного суспільства як первісну основу соціального буття. У ній – коди майбутньої перспективи. Крім того, ніщо так не об'єднує окремих людей як правова свідомість даного суспільства [4, с. 68].

В своїх працях Б.Кістяківський вивчав відмінності російської та української правової свідомості. Вважав, що основна властивість російської правової відомості – сприйняття права у вигляді писаного закону як примусу з боку держави, тобто як ззовні встановлену регламентацію дії, а української – погодження бо непогодження із законодавчою нормою через її співставлення з внутрішнім досвідом, сердечною інтуїцією, тобто як внутрішньо встановлену регламентацію дії.

Невід'ємною частиною теорії Б. Кістяківського є його концепція правової держави. На його думку, правова держава – соціально-політичний ідеал, якого дуже важко досягнути в емпіричній реальності. У той же час, правова держава – це реально існуюча історична форма держави, що найближче підійшла до цього ідеалу. Найголовніша

ознака правової держави – стан, коли держава використовуючи право для упорядкування соціального життя, сама потрапляє у підпорядкування праву.

Природні права людей виконують функцію обмеження державної влади і складають фундаментальні принципи правової держави. Найголовніше людське право – право на гідне існування, що включає у себе право на прожитковий мінімум та право на освіту.

Слід відзначити, що філософсько-правова спадщина Б.Кістяківського є першою вітчизняною систематизованою концепцією права і містить багато до нині актуальних ідей.

Позитивістські ідеї права присутні і у творчості М.Грушевського. Проте на них накладається істотний вплив історичної школи. Сутність його історико-філософської концепції ґрунтується в 3 основних поняттях: народ, держава і герой в історії. Народ – це поняття метафізики романтичного періоду, тоді як держава – це анархо-соціалістичне поняття, а герой в історії відповідає позитивістській концепції, як метод пізнання [2, с. 174]. В народі Михайло Грушевський бачив дієву силу історії. Вся історія українського народу – це пробуджена енергія національного самозбереження перед небезпекою видимої національної загибелі. На такому історичному ґрунті виростають ідеали українського народу: свобода, рівність і народний ідеал справедливості або автономії. З точки зору М.Грушевського, права окремої трудової людини найкращим чином можуть бути захищені через позитивне право. Проте права взагалі перебувають у певному ієрархічному зв'язку: право людини головніше за державне право; право народу головніше за право індивіда.

Висновки з даного дослідження

Підсумовуючи вищенаведене, слід відзначити, що процес становлення української філософсько-правової думки відбувався з урахуванням глибокого розуміння суті суспільного історичного розвитку, української правової культури та правосвідомості. Вітчизняні представники різних філософсько-правових концепцій у свої працях загальнофілософського та філософсько-право-

АНОТАЦІЯ

В статті розглядаються питання становлення та витоків філософсько-правової думки на теренах України. Проаналізовано особливості української філософської позиції та внесок українських філософів, соціальних мислителів і громадсько-політичних діячів у розробку загальної проблематики філософії права.

SUMMARY

In the article the questions of becoming and sources of philosophical-legal idea are examined on the walks of life of Ukraine. The features of Ukrainian philosophical position and deposit of the Ukrainian philosophers, social thinkers and public-political figures in development of general range of problems of philosophy of right are analysed.

вого спрямування, виходячи з тогочасних історико-культурних, суспільно-політичних та правових реалій, розвинули чимало ідей, що функціонують і зараз у філософсько-правовому дискурсі.

Література

1. Афанасенко В. Філософія: Підруч. для вищої школи / В.Г. Кремень (заг.ред.), М.І. Горлач (заг.ред.). – 3.вид., перероб. та доп. – Х. : Прапор, 2004. – 735 с.
2. Бачинін В. Філософія права: Навчальний посібник для вищ. навч. закладів / В.Бачинін, В.Журавський, М.Панов; М-во освіти України; Нац. юридична академія України ім. Я. Мудрого. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – 468 с.

3. Філософія права: навчальний посібник / За ред. М.В.Костицького, Б.Ф.Чміля; М-во освіти України; Нац. Академія внутрішніх справ. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 333 с.

4. Філософія права: навчальний посібник / М-во освіти і науки України ; За ред. О.Г. Данільяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 270 с.

5. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. / Д. Чижевський – К., 1992. – 230 с.

6. Юркевич П.Д. Історія філософії права. Вступ // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 3-4.